

НАЗВИ ДЕТАЛЕЙ СОРОЧКИ У ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ

У статті з позицій етимології, деривації та локалізації проаналізовано назви деталей сорочки, зафіксовані автором у середньополіських говірках. Відзначено, що їх наявність чи відсутність була зумовлена крім такого різновиду одягу.

Дослідження номінації явищ традиційної матеріальної культури різних регіонів України виступає сьогодні на перший план. Це зумовлено тим, що ряд лексем зникають з активного вжитку, оскільки перестають існувати самі реалії, багато назв розширюють, звужують чи змінюють свою семантику, що веде до зрушень у їх семантичній структурі.

У зв'язку з цим тематична група лексики одягу в різних говіркових масивах нашої країни була предметом наукового зацікавлення учених-діалектологів (праці Ф. Бабія, Г. Мартинової, Л. Пономар, К. Глуховцевої, Н. Пашкової, Н. Клименко, Л. Тищенко та ін.), які поряд з іншими елементами народного костюма звертали увагу і на номінацію сорочки та її деталей.

Це зумовлено тим, що сорочка є одним з найдавніших елементів народного костюма. До початку ХХ ст. вона була єдиним видом натільного жіночого та чоловічого одягу. Як зауважує О. Воропай, стародавні слов'яни, що жили на території сучасної України, носили довгі, по коліна, а то й нижче колін, білі полотняні сорочки, які одягалися безпосередньо на тіло й завжди поверх штанів, на випуск; вони мали стоячий комірець, навколо якого було багато зборів, розріз посередині грудей, рукава на чохлах і теж зібрані в збори [1: 370]. Крій чоловічої та жіночої сорочки був схожий, тільки жіноча часто мала більшу довжину. Оскільки Середнє Полісся є архаїчною територією, то тут збереглося багато стародавніх елементів у матеріальній культурі, що позначилося на номінації її явищ і є надзвичайно актуальним для сучасного мовознавства в цілому і діалектології зокрема.

На досліджуваній території побутовали два основні різновиди сорочок – *додільні*, пошиті з одного суцільного шматка полотна, і з *підточкою*, які шили з двох шматків різного за якістю полотна і були відомі як українцям, так і білорусам та росіянам [2: 602]. Номінація різних видів сорочки в середньополіському діалекті вже була предметом нашого дослідження [3]. Мета цієї розвідки – проаналізувати деталі такого різновиду одягу.

Саме крій сорочки зумовлював наявність чи відсутність певних її елементів. Основними деталями сорочки були *ластки* 'чотирикутні шматки матерії, які вшивали в рукав сорочки під пахвою', *підплічки* 'підкладки в чоловічій сорочці на плечах', *прирамки* 'вставки на плечах чоловічої сорочки, що нагадують погон', *коміри* 'частини сорочки, що облягають шию', *манжети* 'кінцеві частини рукава сорочки', *рукави* 'частина сорочки, розташована безпосередньо на руках' тощо.

Сема 'чотирикутний шматок матерії, який вшивали в рукав сорочки під пахвою' у середньополіських говірках представлена лексемами, похідними від псл. коренів: **-sta-(ўстаўка, вустаўка, устаўка, ўстаўка)*; **las-(t)* (*ластка, лас'т'івочка* (< *ластівка*), *ласточка* (< *ластка*), *ластоўка, ластовиц'а* (< *ластівка*); **klin-* (*кл'ін, клі'н, клі'нок, кл'їнок, кли'нок* (< *клин*); **rTкъ-* (*п'ідручник*); **latъ-* (*латка*) (точну локалізацію, семантичну структуру лексем і фонетичні варіанти див.: Гримашевич Галина. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.).

Назва *ўстаўка* мотивована способом приєднання до виробу, утворена від *вставити* – *вставляти*. На думку українських етимологів, слово *ластка* (*ластівка*) є не зовсім ясним. Можливо, як і назва птаха *ластівка*, воно походить від псл. **lasъ* 'темний, з білою плямою чи (латкою) під черевом чи грудьми'; зіставляється також з *латка, лат'ати* [4: III: 198]. Блр. етимологи вважають назву перенесенням за схожістю з *ластівка* 'пташка' [5: V: 247-248]. Однак правильнішим буде вважати мотиватором псл. корінь **las(t)-*, спільний і для *ластівки*, і для *ласиці*, оскільки в синонімічній парадигмі назв 'уставка' є і *ластка*, і *ласка* (останнє без дієрезу). Слово *клин* є спільнослов'янським [4: III: 461], утворене від **kolti* 'колоті' [6: II : 225-227]. Вторинна назва виникла на основі зовнішньої схожості частини одягу до клина [5: V: 62-63]. Назва *п'ідручник* (< *підручний*) мотивована місцем розташування реалії, *латка* – формою деталі.

Вставка на плечах чоловічої сорочки, що нагадує погон, представлена назвами, які мотивовані:

1) способом приєднання деталі до виробу: *устаўка, вустаўка, устаўк'і, в'істаўк'і* < *вставити, ўшыв'іти* < *вшивати*;

2) місцем розташування деталі в одязі: *підплечка* (< *під* і *плечем* [5: VIII: 100]), *плечко, плеч'і, наплечнік, напл'єчн'ік'і* (< *на(д)плічний*), *надплеч'є* (< *над плечем*), *прирамк, пр'ірамк'і, рамочок*, які споріднені з *рамо* 'плече' [7: 309];

3) формою деталі: *куточк'і* (< *куток* < *кут*), *полик* (< *пол*). Лексема *полик* (*полика, полики*) у досліджуваних говірках відома з кількома значеннями. Слово *полик* генетично пов'язане з *полка* (*пілка*). Форми з кореневим вокалізмом *-а-* та *-у-*, очевидно, діалектні.

Стрічка тканини, за допомогою якої тримається сорочка на плечах, має назви *шлейка* (фонет. вар. *шл'єйка, шл'єйка*) < *шлея, бретел'ка* (фонет. вар. *бретел'ка*) < *бретеля*. Назва *шлейка* на позначення цієї деталі сорочки відома в усіх обстежених говірках, причому вона є давнішою, переважає у мовленні людей старшого віку. Слово *шлейка* є дериватом від *шлея*, яке, очевидно, запозичене з форми, близької до двн. *silo* [8: IV: 454]. Назва

бретел'ка є порівняно новішою, переважає у мовленні представників молодшого покоління. Слово запозичене з фр. мови через рос. і пол. посередництвом [4: I: 253].

На позначення рукава сорочки в усіх говірках зафіксовано назву *рукаў* < *рука*. Звідка на півночі Житомирщини та у говірках Білорусі відома лексема *рукаво* (с.р.). В основі назви лежить МО 'місце розташування деталі'.

На обстеженій території переважали сорочки з манжетами, як і на інших територіях України та Білорусі [9: 227-228]. Кінцева частина рукава сорочки має назви *чохол*, *чохла* (ж.р.), *чохла* (с.р.), *чохлак* (< *чохол*), *чохла* (мн.), *манжет*, *манжета* (ж.р.), *манжетка* (< *манжет*), *манжетик* (< *манжет*), що існують часто паралельно в одній говірці як синоніми. Звідка на позначення цієї реалії відомі назви *обшлага*, *нарукаўник*, *кант*, *оборка* 'вузький манжет', *заковорот*.

Слово *чохол* фіксують інші дослідники в поліс. говірках: *чохол* 'закавраш, закот на одязі' [10: 69], *чохла*, *чохол* 'обшлаг рукава у верхній чоловічій сорочці' [11: 232]. Воно піддавалося ряду етимологій, остаточно до цього часу немає [8: IV: 354].

Слово *манжёт* запозичене з фр. мови [4: III: 382]. Форма *манкёт* запозичена з пол. *mankiet* < іт. *manichetta* 'рукавичка' [5: VI: 218]; *обшлаг* – з нім. *Aufschlag* чи гол. *opslag* [8: III: 110]. Германізмом є також *кант*, що запозичене з нім. мови, можливо, через пол. посередництвом [4: II: 389; 8: II: 181]. Етимологічно прозорими є назви *нарукаўник* (< *нарукавний*) і *заковорот* (< *завертати*), які відповідно мотивовані місцем розташування деталі та призначенням.

Частина сорочки, що облягає шию, представлена лексемою *комір*, яка зафіксована на всій території і має ряд фонетичних варіантів. Спорадично існують назви *ворот*, *воротнік* (< *ворот*), *шиворот*, *ш'штва*.

Слово *комір* у деяких середньополіських говірках відоме із семантикою 'смужка матерії на поясі штанів, спідниці чи фартуха'. Очевидно, первинною є семантика 'частина одягу, що облягає шию', на основі якої розвинулася інша. Джерелом запозичення слова *комір* для укр., рос. та блр. мов є польська: пол. *kolnierz* < свн. *koller*, *kollier* 'комір, хомут' < фр. *collier* 'частина обладунку, що закриває шию; ошийник' < лат. *collare* 'комір, оздоба на шию, нашійник' [4: II: 538; 5: IV: 311; 6: II: 367; 8: II: 271].

Назва *воротнік* більше поширена у східнополіських говірках, у середньополіських використовується рідко (пор.: поліс. *воротнік* 'комір верхньої сорочки' [10: 22]). Слово є спільнослов'янським із значенням 'те, що крутиться' [12: 67], яке через псл. **vort-* походить з і.-с. **u-ert* [13: 82].

Шиворот – власне російське слово, утворене складанням *шивь* 'шия' і *ворот* [12: 381]. На досліджувану територію запозичене, очевидно, з російської мови.

Деякі назви на позначення коміра зумовлені формою деталі: виложистий, відкладний комір представлений номеном *отвір*, шалевий комір – *шал*, стоячий комір – *стойка*, *стойка*, вишитий вузький комір – *очкур*.

Передній розріз на грудях сорочки має назви *пазуха*, *пазушка* (< *пазуха*), які зафіксовані на всій обстеженій території. Звідка на позначення цієї деталі одягу існують назви *око*, *око*, *око*, *око* – призначенням.

Слово *пазуха* – спільнослов'янське, етимологія якого остаточно не вирішена [8: II: 186-187], *горло* (< *горловий*), мотивована місцем розташування деталі, *око*, *око* – призначенням.

Вузька смужка матеріалу, яку накладають на розріз на грудях переважно чоловічої сорочки, чи вишивка на грудях сорочки має назву *маніжка* (фонет. вар. *маніжка*, *манішка*, *манішка*, *манішка*), яка відома на всій території. В окремих говірках ця реалія представлена назвами *уїєўка*, *уїєўка* 'вузька маніжка'. Лексема *маніжка* у досліджуваних говірках відома із семантикою 'дитяча вишита сорочка', 'вишита сорочка з рукавами', яка витворилася внаслідок перенесення назви частини на весь предмет. Слово *манішка* не має загальнослов'янської етимології, його пов'язують з *манá*, *маніти*; припускають спільність походження з *манжета* [4: III: 383]; допускають запозичення слова з рос. мови в пол. [12: 192-193; 5: VI: 218]. Назва *уїєўка*, напевно, мотивована формою вишивки, оздоблення. Лексема *уїєўка* для її етимологізації потребує додаткової аргументації.

Передня верхня частина сорочки має назви *стан*, *станок* (< *стан*). Д. Зеленін зауважує, що назва *стан* використовується для найменування нижньої частини рос. сорочки, а в українців – це верхня частина. У цих випадках виступає загальне значення слова *стан* як частини одягу, що облягає тіло [9: 228]. Крім вищевказаного значення, лексема *станок* у досліджуваних говірках зафіксована із семантикою 'вишита жіноча сорочка', 'половина плахти'. Назва спільнослов'янська, утворена за допомогою суфікса *-нь* від основи *ста-* [12: 318].

Передня нижня частина сорочки представлена лексемами *пелена* < з псл. **pelenā*, **pelnā* [8: III: 228-229], утворена за допомогою суфікса *-н(-а)* від основи *пел-* [12: 245]; *нода* пов'язана з пол. 'половина' < з псл. **polь* [13: 354]; *подол*, *подолок* (< *подол*) *припол* (фонет. вар. *пр'іпол*). Назва *под'іл* похідна з сполучення слів *по долу* – по низу [12: 348], мотивована нижнім місцем розташування деталі – від *по* і *доль* [5: VIII: 111; 8: III: 299] (пор.: блр. *дол* 'поділ, низ одязі' [14: II: 79]). Аналогічно утворена лексема *припол* [13: 353]. Назви, напевно, можна пояснити місцем розташування деталі в сорочці, спідниці.

Підкладений край сорочки має назву *лишт'ва*. Ця лексема у досліджуваних говірках має розгалужену семантичну структуру (зафіксована із 20 значеннями), використовується переважно на позначення різних деталей одягу та елементів для прикраси одягу у вигляді смужки тканини, зокрема 'стрічка для обшивання спідниць', 'смужка вишивки на сорочці', 'вишитий поділ', 'смужка тканини, пришита на одязі для прикраси' та ін. Слово *лишт'ва* запозичено з німецької мови через посередництво польської [4: III: 253-254; 5: VI: 23; 8: II: 507].

Отже, назви елементів сорочки Середнього Полісся неоднорідні за фонетичними варіантами, за морфемною будовою, мотивацією, походженням, семантичною структурою лексем, частотою використання тощо. Вони зазнали багатьох змін упродовж останніх десятиліть, що зумовлено міграційними процесами, пов'язаними з аварією на ЧАЕС, впливом літературної мови, відмиранням традицій та звичаїв, появою нових реалій костюма, крій і способів виготовлення яких цілком відмінний від давніх видів одягу. Зберегти і дослідити номінацію архаї-

чних елементів традиційної матеріальної культури – завдання майбутніх досліджень етнографів, фольклористів, мовознавців, а особливо діалектологів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — Т. 1-2. — К., 1991.
2. Маслова Г.С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956. — С. 543-757.
3. Гримашевич Г.І. Назви сорочки в середньополіських говірках // Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія. — Черкаси, 2004. — № 8. — С. 183-185.
4. Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука: В 7 т. — Т. 1-3. — К., 1982-1988.
5. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. В.У.Маргынава. — Т. 1-6. — Мінск: Навука і тэхніка, 1978-1990.
6. Sławski Franciszek. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Тт. 1-5. — Kraków: Nakładem towarzystwa miłośników języka polskiego, 1952-1982.
7. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1966. — 422 с.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — Т. 1-4. — М.: Прогресс, 1986-1987.
9. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М.: Наука, 1991. — 504 с.
10. Лисенко П.С. Словник середнього і східного Полісся. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 72 с.
11. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. — К.: Наук. думка, 1974. — 260 с.
12. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. — М.: Просвещение, 1975. — 644 с.
13. Цыганенко Г.Ф. Этимологический словарь русского языка. — М.: Наука, 1970. — 599 с.
14. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. — Т. 1-5. — Мінск: Навука і тэхніка, 1979-1986.

Матеріал надійшов до редакції 12.01.2005 р.

Гримашевич Г.И. Названия деталей рубашки в говорах Среднего Полесья.

В статье с точки зрения этимологии, мотивации, деривации и локализации проанализированы названия деталей рубашки, зафиксированные автором в среднеполесских говорах. Отмечено, что их наличие или отсутствие было обусловлено покроем такого типа одежды.

Grimashevych G.I. The Names of Chemise Parts in Middle Polissya Dialects

The article analyses the names of chemise parts fixed in Middle Polissya dialects from the point of view of their etymology, motivation, derivation and localization. It is noted that their presence was conditioned by the cutting of this variety of clothes.